

Regények a határon

Andrzej Kuśniewicz regénye komparatistikai szempontból

Kuśniewicz (1904–1993) regénye, a *Két Szicília királya (Król Obojga Sycylii)* az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjait idézi föl, amelyek még egy szilárd és megbízható Rend illúziójával tévesztenek meg (mintegy a századforduló alaptémáját példázva, a látszat és a lét, a látszat és a „valóság” egymásba játszását tanúsítva), de amelyek számtalan, csupán kifinomult hallású és látású személyiségek számára érzékelhető jellel már figyelmeztetnek a bomlás, a szétesés, a múlttá válás esélyére. Arra, hogy szaporodnak a jelek: ancien régimmé szépül és/vagy torzul a korszak, amely nem tudta kijátszani a maga lehetőségeit. Ez a határhelyzet – ennek következtében – nemcsak a regény valóságában jelzett földrajzi vonatkozásokra utal, hanem mindenekelőtt a több szálon futó cselekmény „téridős” kiterjedéseire is. A búcsúzó XIX. század (az Apák „világa”) és a reményekkel, (művészeti) megújulással kecsegtető XX. század (a fiúk „világa”) még nem vált el teljesen egymástól, inkább azt lehetne mondani: bőséggel akadnak érintkezési pontok, bizonyos tendenciák is összeérnek. Az tetszik ki, hogy a századfordulón (mert a fordulat tényét aligha lehetne tagadni) a társadalmi gondolkodásban és a művészetekben önmagát különféleképpen meghatározni törekvő modernség(ek)ből eltérő irányba vezetnek az utak. Ekképpen a regény elbeszélője már a mű elején kétségeit fogalmazza meg. Az elbeszélendő történet kibontakoztatható nevelődési regényként, amely a cselekmény helyszínéül szolgáló kisvárost metonimikus jelenséggént engedi kezelni. Ezzel szemben akár egy bűnügyi regény is megkonstruálható volna, és ne feledkezzünk meg a generációs regényről, amely a századfordulót követőleg ismét időszerű alakzat lett. A metonímia, a pars pro toto: a kisváros és a Monarchia összehangolhatóságában érhető tetten; a kisváros lakosságának és a garnizonoknak többnyelvűsége, többkulturáltsága, a nevekkkel is érzékeltetett nemzetiségi tarkasága ugyanakkor a Monarchia

lelepleződésének is tekinthető volna, különös tekintettel az egyik helyen szimultán láttatott Trieszt–Szarajevó–Fehértemplom (Weisskirchen, Bela Crkva) összeolvathatóságára. S még mindig a határhelyezeten töprengve:

– részint a múlt és a jelen tevéleges egymásba játszása fejeződik ki a történések oszcillálásakor (így a narrátor olykor csapong a megtörtént és a történő események között);

– részint az intim szféra meg a birodalmi, a „világ”-politikai események olykor egykorú, máskor egymásra következő említése teszi problematikusá a kronológiát, amely így nem egykorira és *mostra* tagolódik, hanem másféle, más típusú határ-megvonást igényel;

– részint egyes szereplői szubjektumok megosztottsága a katonai (hivatalos) és művészi (nem-hivatalos) énjük között érzékelteti, miszerint a még funkcionáló Rend felszíne mögött nemcsak a Rend ésszerűségében kételkedő erők készülnek, hanem a „civil”, a „katonai” és a „művészként” létezés dichotómiáira is fény derül anélkül, hogy megismétlődne Tonio Kröger dilemmája. Mivel – bár a polgári lét ebben a regényben sem élhető a művész életében – lényegesebbnek tetszik a generációs különbözőzés. Viszont egy másik lét akarása egyben elkülönülés a kortársaktól, egy új érzékenység jegyében újragondolása a létezés formáinak. Mindezek – a regénytörténet felől szemlélődve, s e szemlélődés jogosult voltát a *Két Szicília királya* igazolja azáltal, hogy beléptet a Monarchia-regények szövegiségének „világ”-ába – azt sugallják, hogy ennek a regénynek és feltételezett előszövegeinek kölcsönös utalásrendszere következtében az a határhelyzet kap újabb értelmezést, amely már több korábban született Monarchia-regényben strukturális szerephez jutott. Háttérként kirajzolódik a „valóságos”, azaz a földrajzi határ (a Monarchia és a Szerb Királyság határa), amely az ismerős meg az ismeretlen, az otthonos meg az idegen, a biztonságos meg a bizonytalan, a civilizált és a balkáni elválasztódását is jelenti, így ez a tényező a „mi” és az „ők” szembefeszülését körvonalazza. Hogy egyben kijelölje azt a területet, amely vagy Senkiföldjeként, vagy Sehelsemként fenyegeti a védtelen szubjektumot. Védtelensége mindenekelőtt abból adódik, hogy maga nemcsak megélője ennek a határhelyzetnek, hanem a két világ jelenlétét, az ismerőst, a meghittet meg az ismeretlent, az idegent önmagában érzi, nem a külső tényezők megszabta ellentétet veszi tudomásul, hanem azt, amit önmagába tekintve nem tud eldönteni.

A „mi” és az „ők” között elterülő mezőn bontakozik ki a történet, amely nyelvvel egy nemzeti irodalomba illeszkedik, tágabb értelemben vett nyelviségével, szövegiségével azonban az irodalmak nemzeti hagyományait ugyan nem tagadva, de azoktól kissé ellépve a regionalitásnak lesz műfaji alakzata. A valóságos földrajzi és allegorikus helyszínek közül

külön és nagy hangsúllyal érdemel említést a katonaiskola, amely – többek között – Rilkének, Krležának és Ottlik Gézának személyes élménye; és általában a Monarchia hadserege, amelynek megjelenítése Hašek és Joseph Roth között föllelhető irodalmi területen példázza a régió irodalmában felbukkanó „Habsburg-mítosz” ellentmondásosságát. Jól látható Ivo Andrić *Híd a Drinán (Na Drini ćuprija)* című regényében: a határ részint Kelet és Nyugat között húzódik, majd a civilizatórikus küldetésével az újfajta Rendet meghonosítani kívánó Osztrák–Magyar Monarchia és a Török Birodalom között. Ebbe a regényalakzatba sorolható Musil és Márai regénye (*Törless iskolaévei – A gyertyák csonkig égnek*). Musil és Roth „valóságos határ”-ra helyezi regénye cselekményének helyszínét, de a határ más szempontból Márainál is fontossá válik. Musil eredeti regénycímében a „Verwirrungen” egyként céloz az interperszonalitás, a kamaszkor és a létezés zavarodottságára.

Ezt konkretizálva akképpen folytatom, hogy olyan értelemben lehet senkiföldjéről beszélni, miszerint egyfelől Musil, Roth, Ottlik iskolái a centrumtól távol, a periférián helyszínei egy nevelődési regénynek, Márai egyik regényhőse a lengyel–oros határról hozza magával Bécsbe, a katonaiskolába „rosszérzését” (Unbehagen – ráadásul osztrák tisztviselő apának és lengyel anyának gyermeke), Roth regénye a periférián rejtőzködő ismeretlent, szokatlant, demoralizálót jeleníti meg. Szemben másfelől Krležával, akinek „önéletrajzi én”-je a katonaiskolában (Pécs, Budapest) szuverén módon válogat a rázúduló irodalmi-politikai élmények között, tudatosan éli meg a maga nevelődési regényét. Öntudatosodó horvát személyisége a századelő magyar költészeti-szociológiai-filozófiai modernségével találkozik (későbbi műveiben tárva föl a modernség és az „osztrák” tényező egymást erősítő voltát, valamint Ady Endre és Rilke költészetének hatását formálódó irodalomesztétikájára), és e nem anyanyelvi hatások állítják első határhelyzetébe. Ez teszi lehetővé számára, hogy integrálja a horvát irodalomba az európai (magyar, osztrák, „északi”, olasz) modernségben tapasztalt intermedialitást.

A katonaság, a katonaiskola allegorikus helye lesz annak a határhelyzetnek, amelybe többnyire a hivatalos tudatot képviselő tényezők még erősen belejátszanak, de amelyben a nem-hivatalos tudat új elemei formálódhatnak (lett légyen szó a nacionalizmusoknak a „Habsburg-mítosz” ellen szegezett eszméiről, akár a szecesszió, a késő-szimbolizmus, ritkábban az avantgárd – régiókban elsősorban az expresszionizmus – törekvéseiről), amelyek a XIX. század nemzeti pátozát, historista-akadémikus művészetfelfogásának időszerűsíthetőségét vonják kétségbe: nemzeti és antinacionális, „európai” egymás ellen irányzottan, máskor egymáshoz képest

komplementer jelenségként mutatkoznak meg, mint a korforduló jelződései. Ide tartoznak az irodalmi-művészeti és ezzel párhuzamosan a politikai múlt átírásai, olyan műértelmezések, amelyek a modernség különféle formáinak elébe játszanak.

A „még” és a „már” között lokalizálható regényeink térideje, továbbá a dekoráció, az ornamentika immár nemcsak egy birodalmi, egy nemzeti „nagylét” reprezentációját szolgálja, nemcsak a történelem teleologikus értelmzésének artikulálását segíti. A korszak magatartásformáinak elképzelésében a dekadenciának jut kiemelkedő szerep (az európai irodalmakból Paul Verlaine *Langueur* [*Fáradtság*] című versének üzenete ér el a korszak művészetszemélyiségeihez), miközben „halálesztétikák” (Balázs Béla, 1908) fogalmazódnak meg, és a „betegség” meg a művészség hasonlóságát sugallja nem egy alkotó. A végjáték – Hermann Broch szavaival – vidám apokalipszis, amely mögött az „értékvákuum” üressége tátong.

Andrzej Kuśniewicz regénye – közvetve vagy közvetlenül, genetikusan vagy tipológiailag – újragondolja és továbbírja a leginkább a művészeti fordulat vonzaskörében színre hozott, elbizonytalanodott, „menthetetlen én” viszonyrendszerét, az Ady Endre, Rilke, Hofmannsthal diagnosztizálta nyelv- és személyiségkrízist. S bár a hagyomány, Kuśniewicz regényét tekintve, egy a múltból a jelenig érő „szöveg”, az ezred albumának „névadója” van a regénycímbe foglalva, azaz egy hajdani Rend letéteményese és reprezentánsa, ennek metonímiája a kisváros toposzához hasonlóan tárul föl: az ezred és a Monarchia soknemzetiségű társadalma, az ezred és maga, a Monarchia nem kevésbé rész-egész viszonyban áll egymással. Újra meg újra emlékeztet „családilag” és tágabb értelemben, ezúttal a Trotta-család történetére utalva a *Radetzky-indulóban*, egy közös, a jelenben kevésbé hatékonyá lett történetre, amely a regény jelenében mindenekelőtt a szláv-osztrák-magyar (részletezve: szlovén, cseh, szerb stb.) névadásban él tovább: és a névadás visszafelé pillantva Krleža prózájának analóg módszerét idézheti meg. És ezzel szemben a művészetbe, a művészi létbe vágyódó szereplők korérzésére Vivaldi, Mozart, Bach, Grieg, Puccini stb. nevének fölbukkanása lesz jellemző. Talán minden irodalmi (Rilke, Barrès, Wedekind, Jiri Karásek, Apollinaire, Nietzsche, Proust...), képzőművészeti (Vigeland, Braque, Picasso) és zenei utalásnál beszédebben fogalmazza meg a regény zárata a múlttá alakulás kikerülhetetlenségét; s ez a zárlat az azonosulás és az elidegenedés szolámát zendíti meg, a szétfoslás és a jelenbeli olvashatóság esélyeit a bizonyosság és a kétség közé lokalizálva.

A vízben elúszó napló kibetűzhetetlen a regénytörténetbe az utolsó lapon belépő számára. Az új, névvel nem rendelkező alak a másik parton

nem kezd új történetet, része lesz a korszakfordulónak, ő az abszolút ismeretlen, az idegen, az ellenséges másik. Az olvasható szavak mindössze ennyit árulnak el: *Es war einmal* (Volt egyszer... vagy: Egyszer volt), és ez akár egy mesekezdetet föltételezhet. A regényegész szempontjából az írás eltörlődése a nyomolvasás lehetetlenségét demonstrálja, a megmaradt szavak, a mondat többértelműsége a talányosságot fokozzák, a feltételezésbe utasítják, ami legfőljebb egy ingatag rekonstrukcióra készíthet. Azok a szavak, amelyek még olvashatók, az első megközelítésben a létezés mellett tanúskodnak, pontosabban a létezés „egyszeriség”-ét hirdetik, a grammatikai múlt idő azonban a létezés megszűnéséről árulkodik. Az eldönthetetlen, miszerint tematizálódik-e a naplót vezető főszereplő, Emil R. életének múltba temetése, netán az általa élt és képviselt „világ” az, amelynek végnapja elkövetkezett, de amely (immár más számára nem tudhatóan) a naplóban rögződött egy töredék-mondat erejéig. Jóllehet a folytatás igénye éppen úgy feltételezhető, mint a befejezetlenség belátása. S hogy a napló olvashatatlanak bizonyul, elvész hírértéke, a benne esetleg rögzített történetnek (amely nem bizonyosan minden ponton azonos Emil R. élet-történetével) talán nem lehetséges befejezése, de bizonyosan nem lehet (és nem is lesz) folytatása. *Es war einmal*... Ki? Vagy mi? Egy személy? Egy modellértékű család? Egy birodalom? Egy ezred?

Csakhogy a *Két Szicília királya* című regényben nem lelhető meg a válasz. Ha egy regény négyféleképpen kezdhető el, aligha lehetséges minden szempontból rögzített története, a négyféle regénykezdés a végül is elbeszélte történetet különféleképpen alapozhatja meg. A főszereplőnek tekinthető Emil R. (családi nevének ugyanúgy csak kezdőbetűjével van jelen a történetben, mint Kafka Josef K.-ja a magáéban!), a naplóíró, mintha a XIX. századi, cselekvésképtelen regényalakoknak lenne a leszármazottja. Esetleg Turgenyev „felesleges ember”-ei kerülnek gyanúba, talán rokonítható Italo Svevo „inetto”-alakjaival, mindenekelőtt Zeno Cosinivel. Emil R. élete (akár irodalmi előképeié) nem adhat(nak) „teljes” történetet, legfeljebb olyaténképpen képviselik a Monarchia végnapjainak reprezentánsát, ha összelátjuk a bizonyosságát vesztett ifjú Törlessével, a határon kallódó Trottaéval és a csupán a zenében otthonát lelő Márai-figuráival, Henrikével. Kuśniewicz narrátora elbeszélését és főszereplőit a XX. század első két évtizedének irodalmi-művészeti kontextusában mozgatja, olyan módon hozza színre a végnapok történéseit, hogy beleszővi az előszövegek számos mozaikját, valamint az 1890 és az 1914 közötti művészeti (és részben politikai) korszak „reáliáit”. Így kerül kissé váratlanul – egy kurta említés erejéig – Redl ezredes az elbeszélésbe. Ilyképpen a korszak legalább annyira főszereplője az eseményeknek, mint Emil R. vagy Kocourek hadnagy,

vagy a meggyilkolt cigány leány (a jelentéktelen esemény párhuzamosan fut a világpolitika irányát megváltoztató távoli gyilkosságával, a trónörökös ellen elkövetett szarajevói merénylettel). De főszereplő Fehértemplom is, a garnizzal rendelkező határvároska. Főszereplő továbbá maga a századforduló, a korforduló, amely a női divattól a katonák szórakozási szokásaiig, a társasági viselkedéstől a szexualitásig magába foglalta mintegy mindazt, ami a szubkultúrában és a kultúrában, kiváltképpen az anyagi kultúrában meghatározta az ízlés- és magatartásformákat; beleértve a századforduló művészetének tárgyát alkotó, morbiditásba hajló erotikát.

Mindez volt, megtörtént, de mindez annak, aki a másik parton élt, és értetlenül tekingethetett a kibetűzhetetlen naplóba, az ellenséggé lett másíknak a szó valóságos és átvitt értelmében olvashatatlan. Ellenben Kuśniewicz regényéből kitetszhet, hogy alkotója olvasta Musil, *A tulajdonságok nélküli embert*, feltehetőleg Joseph Roth regényeit is, valamiképpen rokonítható Mirosław Krleža naplóival (!) e regényvilág – de állítható, miszerint Roth, Krleža és Márai nagyon hasonlóan hangsúlyozza ezt a *voltat*, a történetet, amely valamiképpen mégsem volt képes nevelődési regénnyé alakulni. Lehet, hogy azért, mert ez a regényalakzat lényegében a felvilágosodás hitéből fakadt, pedagógiai optimizmusa és álma a szüntelen fejlődésről azonban csalóknak bizonyult, és a XIX. század végére már szétfoszlott az ábránd a Parsifal útját végigjáró személyiségről, Thomas Mann *Varázshegyének* hőisére, Hans Castorpra az első világháború lövészárkai várának, Kafka Joseph K.-ja fájdalmasan vallja be, hogy még egyestendő peréből sem tudott okulni. Roth a *Radetzky-indulót* éppen úgy az ifjú Trotta halálával zárja, mint Kuśniewicz Emil R.-ével a maga regényét, ezáltal megszakad a családtörténet is. Noha Roth elbeszélője nosztalgikusan idézi meg a „baldog békeidők”-et, azokból az évekből viszont lassan-lassan kivész a „tartalom”, amely még az egykori első generáció életét értelemmel tudta telíteni. Krleža kilép a Monarchia-történetből, amely naplóinak tanúbizonyysága alapján a maga és horvát kortársai számára folytathatatlanak bizonyult, a kései naplók szerint „nagyelbeszélés”-be fűlt. Persze, számára a Monarchia művészete, a szecesszió és a késő-szimbolizmus továbbra is a nem szűnő önértelmezés és önmeghatározás „kihívása”-t jelentette. Még a kései regény, a *Zászlók (Zastave)* eszmék, szerelmek, feladatok között bolyongó ifjú hőse sem képes elszakítani azokat a kötelékeket, amelyek a századforduló Budapestjéhez és annak szellemi életéhez fűzik. Márai említett regényalakja, Henrik a trópusokig menekül a megoldhatatlan személyes válság elől, amely elválaszthatatlanná lesz a Monarchia-történet során képződött válságtól; ám ő az, aki ennek a történetnek múlttá válását saját veszteségének érzi; s aki így részese

lesz az (ott)hontalanságból (ott)hontalanságba menekülő nemzedéknek. A Kuśniewicz-regény sem válaszol valójában a kérdésre: ki és/vagy mi az, ami/aki volt. Annyi bizonyos csupán, hogy a menthetetlen én lehetőségeinek, pályájának határára ért. Újra elmondhatjuk: a szó valóságos értelmében meg átvitt értelemben. Magánéleti zavarain Emil R.-nek nem sikerül úrrá lennie, sőt, ezek párhuzamba állítódnak a tágabb közösség, a Birodalom működésében jelentkező zavarokkal. Ez adja a művészeti regény háttérét, és ilyen háttér előtt bontakozik ki Emil R. kétségbeesett törekvése művészeti képességeinek (ha vannak) kibontakoztatására. Semmiféle bizonyítékot nem szolgáltat az elbeszélő, hogy léteznek-e ezek a képességek. A „művészet akarása” önkéntelen tiltakozás a társadalmi konvenciók követelte pályaválasztás ellen; egy olyan történet tagadásának eszköze ez a fajta görcsös igyekezet, amelybe szinte akaratlanul lépett. S ha elfogadta is az életút ilyes alakulását, sosem mondott le arról, hogy egyszer majd művészként fogadják el. Az a meddőnek bizonyuló művészetélvezet, ami Emil R. magatartásában a dekadenciára valló vonásokat erősíti föl, a család-történet lefelé tartó periódusát jelzi, egyben a válságtudat egyetemes-ségét is. S míg az osztrák szereplő létezése, létezésének kontextusa nem teszi lehetővé a kilépést a bezáródó körülményekből, finoman jelződik a cseh Zděnek Kocourek művészet-közelsége, nevezetesen az, hogy Emil R.-rel szemben nem az ön-félreértelmezésből fakadó halálesztétikában leli meg a válságból kivezető(?) utat, az elbeszélő tudósít arról, hogy Kocourek a *Moderni revue*-ben (1894–1925) publikál. Abban a folyóiratban, amely a birodalmi kontextustól, az egyoldalú német-osztrák orientációtól eltérő csehek művészeti folyóirata, a cseh hozzájárulás az európai szecesszióhoz és késő-szimbolizmushoz. S ha Krleža elmarasztalta a kelet-európai művészet „megkésett romantiká”-ját és „kései verlainizmus”-át, éppen a szláv modernség nem egy képviselője a romantikának a Krležáétól eltérő értelmezését adta, a szláv romantikusok, Mácha és Prešeren korszerű adaptációjának lehetőségét igazolták, s a francia tájékozódással a szimbolizusból származó tapasztalatok nemzeti irodalmi integrálását sikerült elérniük. Ez az, ami Emil R.-nek nem adatott meg, nem sikerült kitörnie a maga megálmodta és fölrajzolta bűvös körből. Az a szöveg, amely tanúsította volna küzdelmét a nyelvvel, a személyiség önértelmezésével, immár olvashatatlanná vált, ön maga előtt is nyilvánvaló lett az újra-írás lehetetlensége, ez a napló már kibetűzhetetlenségével íródik be – hogy Kuśniewicz másik Monarchia-regényének címével éljek – a *Holt nyelvek órájába*. S mert holt nyelv, ki van téve az emlékezet változásainak, a felejtésnek. Ugyanakkor az elbeszélő nem nyugodhat meg, hiszen az elbeszélés nyelve nem csupán emlékidézésre szolgál, hanem rekonstrukcióra is. Ehhez viszont igénybe

veszi más elbeszélések nyelvét, és a különféle nyelvek rendszeréből alkotja meg a magáét, abban a reményben, hogy emlékeztetni fog a kibetűzhetetlen szöveg elképzelt, fikcionált „eredeti”-jére. Ennélfogva az egykorú történésekre más-más regényekből származó motívumok, emléktöredékek vegyülnek, miközben a köznyelvekben (a lengyelben, a csehben stb.) megrogzódott, a populáris regiszterbe került szavak, szólások, megnevezések visszautalnak arra a közösségre, amely részint a Monarchia bürokráciájában, részint a katonaságban reprezentálódott. A társasági, a katonai, a művészeti szociolektus köréből származó kifejezések „köznevesültek”, az egymástól eltérő anyanyelvek „közös” rétegnyelvekként funkcionálnak. Ilyképpen a Kuśniewicz-regények a Monarchia világát rekonstruáló darabjai nyelvi és tárgyi „realiáikkal” megidézik a nyelvet, amelyet a XX. század történelmének két világháborúja holtta nyilvánított, de amely éppen abban a regénytípusban dokumentálódott művészi érvényességgel, amely a Monarchia-szövegben találkozta a régió nem egy nyelvi műalkotását.

A *Két Szicília királya* tehát olyan Monarchia-regény, amely egyfelől újra-írja, létrehozza a Monarchia világát, másfelől – ennek a „szellemidézés”-nek hitelesítésére – láthatóvá teszi azt az intertextuális (sőt: intermediális) kontextust, amelyben önmagát is pozicionálja. A korforduló előérzetének megragadása érdekében az előtérbe kerülnek azok a dichotómiák, amelyek a személyiségeknek nem vagy csak kivételes esetben teszik lehetővé az önmeghatározást, mindenféle meghatározás, mint jelentést rögzítő-stabilizáló tényező után kiteve a kérdőjelet. A katonaként szolgáló művészeltek (Kuśniewicznél és Márainál) még a matematika szilárd és megingathatatlan bizonyosságában is csalódó katonaiskolás (Musilnál), a Rend fenyegetettségét saját családtörténetében érzékelő tiszt (Rothnál) „emblematis” alakjai egy irodalmi Monarchia-történetnek. Közéjük sorolódik Kuśniewicz Emil R.-je (neve furcsa ellentétet generál Rousseau pedagógiai regényének hőisével), aki akképpen zárja le pályáját, hogy a halálba lép, szó szerint beteljesítve a századforduló „halálesztétikáját”. Márai szereplője emigrál a tűnő Monarchia világából és a maga Európa-fáradságából, Musil Törlesse úgy távozik a katonaiskolából, hogy elbeszélője immár nem tartja szükségesnek följegyezni, hova tér meg, mi történik majd vele.

Es war einmal... hangzik elégikusan. A határnak csak az innenső oldalan sejtethető (persze, kevéssé tudható), mi/ki volt. De abban a történetben, „ami volt”, a határnak túlsó oldala is „volt”. A történet végére ez a múlt idő jelen idővé változik; tudatosodik, hogy a határ túlsó oldala *van*, immár nem az ismeretlenségben, de továbbra is, sőt, egyre inkább: fenyegető valóságában. Oda ugyan nem hatolt be a történet, oda csak Emil R. naplója

jut el. Ám akkorra, amikor olvashatatlanná lett. Távoli analógia: Márai regényének „napló”-ja, a női főszereplő Krisztina írásával, szintén megsemmisül, előbb felbontatlanul hever évtizedeken át, majd tűzbe dobatik. Ezáltal megsemmisül a történet egy változata, a női aspektusból nem nyílik rálátás az eseményekre. Az elbeszélő nem pótolhatja a történetben mutatkozó hiányokat, amelyek a naplók pusztulásából eredeztethetők, a napló lehetséges szövege talán egyenértékű a narrátoréval. A mindentudó, a felsőbb instanciaként mutatkozó elbeszélő a múlté, helyébe olyan történetmondó lépett, aki hol többet tud szereplőinél, hol kevesebbet, hol csak ugyanazt tudja mondani, hol másképpen mondja a hasonlót. Ám a vízbe és tűzbe vesző naplót nem pótolhatja semmilyen elbeszélői igyekezet...

A tanulmányban említett művek

- Andrić, Ivo: *Na Drini ćuprija* (1945). Sabrana dela 1. Beograd 1953. – Híd a Drinán. Ford. Csuka Zoltán. Budapest, 1947.
- Krleža, Miroslav: *Dnevnik 1-2. knj.* Sarajevo 1981. Jubilarno izdanje. – Magyarul részletek: Versek, emlékiratok. Ford. Ács Károly. In: Miroslav Krleža válogatott művei. Budapest, 1965. 229–258.
- Uganyó: *Zastave*. Zagreb 1967–1968. Sarajevo 1979. – Zászlók. Ford. Csuka Zoltán. Budapest–Novi Sad, 1965–1966. (Az ötödik könyv hiányzik.)
- Kuśniewicz, Andrzej: *Król Obojga Sycilii* (1970). Warszawa 1980. – Két Szicília királya. Ford. Fejér Irén. Budapest, 1987.
- Uganyó: *Lekcja martwego języka*. Kraków 1977. – Holt lelkek órája. Ford. Fejér Irén. Budapest, 1981.
- Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnek*. Budapest, 1942.
- Musil, Robert: *Die Verwirrungen des Zöglings Törless*. Wien–Leipzig 1906. Gesammelte Werke in neun Bänden. Bd. 6. Prosa und Stücke. Reinbek bei Hamburg 1981. – Törless iskolaévei. – Három elbeszélés. Ford. Bor Ambrus, Petra-Szabó Gizella. Budapest, 1980.
- Uganyó: *Der Mann ohne Eigenschaften*. Berlin 1931–1933. – Reinbek bei Hamburg, 1967. – A tulajdonságok nélküli ember. Ford. Tandori Dezső. Budapest, 1977.
- Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Budapest, 1959.
- Roth Joseph: *Radetzky-marsch*. – Radetzky-induló. – A kapucinus-kripta. Ford. Boldizsár István, Déri György. Budapest, 1982.
- Svevo, Italo: *La Coscienza di Zeno*. Bologna 1923. – Zeno tudata. Ford. Telekdi Polgár István. Budapest, 1967.